

על אפנה, יהדות וציונות במשנתו של נחום סוקולוב

גדעון קוץ

יותר, שווה ומשווה. אבל בנבכי נימוקי האפנה אנו מוצאים שוב את הדבר והפכו: את שניות, את דריהתכונות המתנגדות, ופעולתן: "הימין דוחה ושמאל מקרבת" או להיפך.⁴

האפנה "מספקת באותה מידה את צורך ההבחנה, הנטייה לשוני, לגיוון, להיבדלות"⁵, והיא עושה זאת בשתי דרכים: השתנות בלתי פוסקת בתכנים שמייחדת אותה מזו של אתמול ושל מחר, ועובדת היותה "תוצר של החלוקה למעמדות"⁶, כאשר המעמד הגבוה נוטה לנטוש אפנות המאומצות על ידי השכבות הנמוכות. סוקולוב הסביר כי

[האפנה] היא מספקת את צורך ההשתנות, את הגעגועים לא־שווי ולרבי־גוניות. הוראותיה ותכניותיה של האפנה אינן משתנות באקראי בעלמא. צורות ההשתנות הן מקריות; ברם, ההשתנות בעצמה היא הכרחית. אלמלי לא היתה ההשתנות, לא היתה אפנה [...] האפנה של היום מתנגדת, באופן קיצוני, לאפנה של אתמול ושל מחר. האפנות מתפרדות גם לשכבות שונות של החברה, על־פי רוב למעמדות. האפנות של השכבות הגבוהות אינן דומות לאלה של הנחות־דרגה; ונקוט כלל זה בידך: כשהנחות־דרגה מתחילים לחקות בהמון את מנהגי השכבות הגבוהות, הללו מזניחות תיכף את אותן האפנות, שדרשו בהן רבים, ובקשים אפנות חדשות כדי להצטיין, כולמר כדי לאחד ולקבץ את הדומים להם וכדי להבדל מאחרים. ככה חוזר הגלגל. צורה הולכת וצורה באה. והאפנה לעולם עומדת.⁷

מכאן הוא עבר לסקירת מקומה של האפנה ביהדות ולא נרתע מלמתוח ביקורת על האופי הדתי שהוענק ללבוש היהודי ה"מסורתי" שכלל אין לו, לדבריו, אותנטיות וסימוכין במקורות. בקיצור, גם אבותינו, ובעקבותיהם החרדים והחסידים היו "קורבנות אפנה"...

לכאורה, אפנה היא מיחוש של נשים ש"דעתן קלה" [...] אבל טעות היא בידי האומרים, שאין האפנה מצויה כלל בין הגברים, או שהיא מצויה רק בין הגנדרנים המתהדרים הקלים. במדרגות שונות האפנה שולטת בכל מקום – ובשיעור משהו ובטל באלף אפילו בין אחינו החרדים; ואפילו בין החסידים הנלהבים. ההטעמה הדתית של התלבושת המיוחדת משום "בחוקותיהם לא תלכו" היא אסמכתא קלושה [...] תופשי התורה יודעים, שהתלבושת הזאת לא באה מסיני, או מהסנהדרין, או מבבל, ושלא כך לבשו היהודים בדורו של משה רבנו, דורו של הלל או בדורו של הרב אשי. ה"בחוקותיהם" נוגע לסדרי עבודת אלילים קדמונים, ולא לסדרי־החיים הכלליים ולתבנית הבגדים שהאדם לובש [...] ברי לך, שבימי התלמוד לא היה אף מושג קל על־דבר תלבושת מיוחדת ומחויבת ליהודים לבדם. אילו היה דבר זה נחשב, לא רק בכלל מצווה, אלא אפילו בכלל הידור־מצווה, והפכר־אל רק בכלל עבירה, אלא אפילו

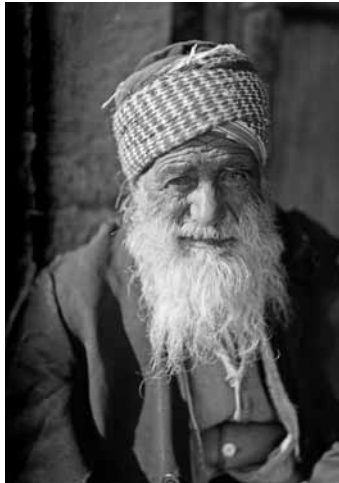
העיתונאי, הסופר והמדינאי הציוני נחום סוקולוב כתב ופרסם בשנת 1930 את ספרו בעברית, **האני הקיבוצי**,¹ שמנסה לגייס את פסיכולוגיית ההמון של תחילת המאה העשרים לשירות הרעיון הציוני, בניו יורק, ולא היסס לגייס גם את מונח האפנה, שאימצו בעולם המדע והפילוסופיה היה אז בחיתוליו, לטיעונו. מבחינה מתודולוגית הוא הסתמך בעיקר על המסה החלוצית שהקדיש לאפנה הסוציולוג הגרמני (ממוצא יהודי) גיאורג זימל,² והרחיב את הניתוח בתיאור תקדימי של יחסי

נחום סוקולוב

היהדות עם האפנה לאורך ההיסטוריה, כדי להגיע למסקנות והשלכות אקטואליות לגבי הציונות. זימל הציג שתי תפיסות של האפנה: זו של "חיקוי", בעקבות גבריאל דה טארד,³ וזו, המנוגדת לכאורה, של ה"הבחנה" שמקיימת אתה יחס דיאלקטי. ובלשונו של סוקולוב:

זימל ציין את האפנה בגירסתו: "אפנה היא חקוי של דבר, שהציגוהו למופת" (הגע בעצמך, שעברת לפני חלון־של־חנות של בגדים, כובעות, נעלים, או חפצים אחרים של תשמיש יום־יומי, או רהיטים וכלי־בית. ועל אודות כל אלה הוגד לך, שהבגדים והכלים האלה, ודוקא בצורתם החדשה והאחרונה הזאת, נתקבלו ונקבעו למנהג בין בני־אדם היותר מהודרים ומפונקים; אז־אם תשתוקק לקנות את המילי־דאופנה הללו, אתה משתעבד, שלא במתכוון, לשלטון האפנה; והנך ברי־נש מעלמא (הדין). נמצאנו למדים, שאפנה היא חקוי; אבל יש הרבה גוונים בחקוי; מה טיבו של עובר זה? עובר זה מכון למלא תשוקתו של אדם להסתגל לאותו צבור, שהוא חומד להצמד אליו, ולהחשב כאחד מאישיו. ובכן, הרוצה לכוון את צורת הבגדים וגו', שבני־אדם שהם בעיניו בני־אדם "למופת, לובשים; או את צורת החפצים, שהם משתמשים בהם, לפי המהג האחרון־שבאחרונים, מנהגי־היום־השעה – הולך ונמלך באפנה, מסתכל ומעיין בעתונים ומודעות עם ציורי־האפנה ומזמין לו כמתכונתם, ועליידי זה הוא נכנס לאותו "עולם". האפנה קובעת צורות חיצוניות, מציינת חברה של אישים ומקלסרת אותם באופן, פחות או

יהודי מתימן, ירושלים (1914)

במקום שאין מכירים אותם. אבל כשהתחילו לחקות אופנה קובלנית כנגד אפנה זו, הזניחו אותה – משום שהתנאי של התבדלות הופך בנימוקים הפנימיים [...]

וכך, תופעות אלו הן "ילידי שני הכחות המבוארים לעיל. ה"קאפוטה" של ר' שמלקה החסיד, והפראק של הגראף די-לה-רושפוקולד; בלוריתו של שילר, זקן-הצדעים של פראנץ יוסף, שפמו השפודי של ווילהלם, למרות הבדל רמזיהם (דמיון, שלוה, צבאיות)-באו מן האפנה, ונעשו אפנה לאלפי רבבות מחקים.¹⁰ ולהיבט המעמדי של האפנה הוסיף סוקולוב עוד מונח מבית מדרשו של זימל: הכבוד.

אפנה היא צורה של הסתמנות חיצונית, שבה מסתמן מעמד (רכושים, אזרחים, פועלים וכדומה) של בני-אדם. בבחינה זו היא דומה למושגים אחרים, כמו, למשל, לרגש-הכבוד. גם לרגש-הכבוד יש תפקיד דור-תכונתי: להתפתח בקרב חוג ידוע, לסמן את הכנוס והקבוץ והמשמעת ההדדית בין אישיר ולהבדילו מאחרים [...]. ככה, בדיוק, מתרשמת הרגשת הכבוד באופיה המיוחד לה, ובפרט בזויתיה המוסריות, על-ידי העובדה, שהיחיד מגשם ומחזיק על-ידי כבודו האישי, גם את כבוד חוגו הציבורי, או המעמדי. לפיכך נראות הזכויות המוסריות האלה כבלתי-ישרות בעיני העומדים מחוץ לתחום.

הוא ציטט, ופירש:

כבוד זה, שאליו רומז זימל כאן, הוא כבודם של הרובים (היונקרים), זאוטי הקצינים באשכנז, ודומיהם בארצות אחרות, אשר על יחוסם גאוותם [...]. הוא יחיד מאד; וכל העולם ה"שפל" הוא לפניו כקליפת השום. פגיעה קלה ב"כבודו", ועוד יותר: בכבוד הגברת שלו (ביחוד: הגברת לפי שעה), דיה לעוררו לתבוע את העולם, האמתי או המדומה, לדור-קרב, העלול ליטול את חייו שלו, או את חיי בעל-דבביה מן העולם [...]. "כבוד" זה, שהלז מגין עליו בחייו, הוא כבוד הכתה, שהוא נרצע לה: "כבוד" כתתי או מעמדי [...]. יש גם בין הפרתמים והשועים גם רגש-כבוד נקי מסיגי חוצפה, גסתירות והפקרות; רגש אחריות ורצון שמגיע עד מסירת נפש, להגן על השם הטוב, לעמוד בדבור, כשהדבור ניתן בתור "דבורי-כבוד". כבוד מעמדי כזה יש למפלגות הגונות של סוחרים, של בעלי-מלאכות, של פועלים קבועים במקצועם. הכבוד המעמדי הוא כבוד "אני קבוצי".

בכלל בבואה-דבבואה של עבירה, אז היו מחברים עליו מסכתא שלמה, ועל-כ"פנים פרק אחד, ולפחות סוגיא אחת; ולא יצאו ידי חובתם באיזה רמז דרך-אגב כלאחר-יד. [...] האמת תורה דרכה, שהדבר הזה לא עלה על לבם גם בחלום; אלא שנשפט מאליו בתור מנהג ואפנה. בדורות הבינים – [...] היו המלכויות הרשעות מוכרחות לגזור על היהודים, להדביק טלאי צהוב לבגדיהם, או לחבוש לראשיהם מגבעות מחודדות למען יכירום כי הם זרע קלל ה'; מפני שבלאו-הכי לא היו מכירים אותם בנקל כל-כך. והגזירות האלה נחשבו עיני היהודים כגזרות רעות! הלא אילו היה עולם-יהודי כמנהגו בכמה ארצות באירופה המזרחית בתמונתו הידועה לכולנו: יהודים מגודלי זקן ופאות, "מאריכים בעליונים ומקצרים בתחתונים", שהתינוק יכול להכירם ממרחק, ההיה מן הצורך להכריחם לשאת סמרטוט צהוב מיוחד על גלימותיהם, כדי להבדילם ולייחדם? ואילו חשבו היהודים ההם, שמצווה היא להצטיין בבגדים, הלא אז היו מקבלים בנחת-רוח כל גזירה כזאת [...] כל הדבר הזה הוא אך הסכם צבורי, שהולך ונמשך בשלי בכח חוק ההתמדה; והאופי הדתי, שנתנו לו בדורות האחרונים, בלי עיון מספיק במקורות הראשונים, היה רק בשיגרא דלישנא וכ"מצוות אנשים מלומדה".⁸

המודל הדיאלקטי של זימל עשוי להסביר את התהליכים הללו בחברה היהודית על ייחודה, סבר סוקולוב. אפנת המעמד הגבוהה הפכה לנחלת הכלל, ואין מדובר בהשפעה "יהודית" בלבד.

מסתברא, שתחילתה של התלבושת המיוחדת היתה: בגדי-השרד של הכהנים והלוויים, ואחרי החורבן – סימן משהו לחכמים ("איצטלא דרבנן" שהיא Stola הרומית), כבגדי השרת של כהני כל הדתות שבעולם; עם הבדל עיקרי זה, שהשווי והשאפיה אל השווי, השולטים בניינו, המתקוממים נגד כל תיחום וסימן של מעמדות או מדרגות, והמעכבים כל מין של "דימאקאציה" (הגבלה), המריצו גם את העם ללבוש את אותם הבגדים, "והיה כעם ככהן". לאמיתו של דבר, תלבושת היהודים החרדים בארצות אירופה המזרחית היא דומה הרבה לתלבושת הגויים בארצות המזרח, ובמקצתה היתה, בעצם ובראשונה חקוי של תלבושת אצילי הנוצרים בפולין ("ספודיק", ומדרגתו הגבוהה יותר ה"שטריימל" – הם מפולין; הגרבים הלבנים המגולים מעל לנעלים הקלים ניטלו מאת האצילים, וכן גם התגורות), ורק במשך הדורות קבע עליה המנהג את חותמו, ונתייהדה, מפני שהאחרים שינו, והיהודים התמידו. ככה היה גם כובע ה"איצטוונה" (צילינדר) לקוח מהגויים, ועכשיו הוא עובר ובטל בין הגויים, ומתקיים בין היהודים, באופי של חגיגות (...). גם בתלבושת היהודית יש הרבה משום אפנה. זוכר אני אפנות שונות, שהיו נוצצות ונובלות בטבור הגיטו, בלב בית-המדרש, בקרן-זוית של חדר-החסידים: צורות בגדים, תבניות כובעות, כפות, מטפחות, אזורים, מנהג אברכים, מנהג באים בימים וגו'. במשך מספר שנים היו חסידי פולין, וביחוד בווארשה, חובשים לראשיהם כפות-של-קטיפה רחבות ומעוכות קצת, וכל "בן-תורה" שבין החסידים תהדר בכיסוי-ראש של קטיפה מן המוכתר שכוה. אחר חלפה האפנה כשגל דאשתקד; ומי יודע אם לא גרם לכך הדבר, שהכל התחילו לחבוש לראשיהם כפות כאלה.⁹

וסוקולוב הביא לקורא העברי דוגמה מבירת האפנה, פריס.

האריסטוקרטיה של רחוב ס"ט ז'רמאן בפאריז חדלה ללבוש פראקי-צבעונים (שהיו אפנה קצרת-ימים מאד) משהתחילו בני ההמון להתהדר בהם. כן גם הסטודנטים והסטודנטות בתקופה הקודמת היו מתכוונים ללבוש בגדים דרך חירות ורישול ככוונה, ולהסתפר, להכעיס, באופן אחר מהאפנה, עם משקפים על עיניהם, אפילו כשהיו חדות כעיני הנשר, וכדומה, והאמנים היו מגדלים בלורית וקושרים עניבות מיוחדות כענק לגרגרותיהם – לשם פומבי ומודעה הסתכלותית להכריז על עצמם,

כובע קולפיק ובקישע פרחונית

וזו כבר נתקבלה (מיסודו של הר"א בן־יהודה). אבל באופן עמום וסמלי, אנו מוצאים אצל חז"ל את המלה "מזל", שאף־על־פי שיש לה הוראה אחרת המורה על השפעת המזלות; בצירוף זה דלקמן מרפרף הרעיון של דבר משהו מצליח, ולא נודע מדוע; דבר שהשעה משחקת לו, ויש לו שליטה אפילו על דברים שאין מהראוי וההגון שתהא לו נגיעה בהם [...] "מזל" זה הוא הוא – גלגל השינויים בנימוסם של בריות, שנראה כגורל, כמזל, משום שאיננו ברשותו של האדם היחיד [...] יש מצוות שזכו למזל, ויש שלא זכו. בשפתנו החדשה היינו אומרים: "יש שהן אפנה, ויש שאינן אפנה". צללי חולין עולים ובוקעים דרך סדקי ההיכל וכובשים את ספר־התורה; הידים הגסות, המשמשניות והעסקניות של מנהגיהם המקרי והנבוב, נועזות להגיה, להוסיף, לגרוע את האותיות המשוקדות, המתוייגות ומעוטרות, שיש בהן נצחיות. האפנה עושה את העיקר טפל, ואת הטפל עיקר; היא רואה את צל ההרים, ואת ההרים עצמם אינה רואה". הווה רץ לקלה כלחמורה; "האומר שמועה זו נאה ושמועה זו אינה נאה, הוא מאבד הונה של תורה" [...] כל המאמרים האלה, והרבה דוגמתם, הם תלונות כנגד באפנה, כשהיא חותרת להיכנס לקדשי־קדשים, לחטט ולנקר בהרוך והעדן של דברים נאצלים, ולפסוע על ראשי עם קודש בסנדלים המסומרים של גזורי גזירות, נימוסים ומנהיגים משתנים ככרום, ומתהפכים מן הקצה אל הקצה, אשר רוח־היום נושא אותם בכנפיהם.¹³

וסוקולוב מצא שדברי זימל ("שהיה מזרע היהודים, אבל 'תינוק שנשבה' מנערותו", ציין) כשהוא מביא דוגמאות מן העבר העברי – "העשירים במקום אחר הם עניים במקום זה". זימל התייחס לפסוק, "ופקדתי על השרים ועל בני המלך ועל כל הלוֹבְשֵׁים מַלְבוּשׁ נְכָרִים" (צפניה א, 8), כדי להראות ש"האפנה היא מצויה ביותר אצל המפלגות ה'גבוהות'; וחזון נפרץ הוא, שהם מביאים בגדים וחפצים מחוץ־לארץ להתהדר בהם [כמו בימינו "האפנה של פריס"], ועיני כסיל בקצה הארץ, כדי שלא יוכלו בני המפלגות ה'נמוכות' להתחת עמהם, לרגל קושי ההבאה והיוקר. אבל", ציין סוקולוב,

צריך היה לצרף לכתוב זה את דברי ישעיה שקדמו לצפניה: "כי מלאו מקדם ועוננים כפלשתים ובילדי נכרים ישפיקו" (ישעיהו ב, 6), כי מתוך שניהם מתבררת הכוונה המתנגדת אל החקוי של "עוננים", "ילדי נכרים" ו"מלבוש נכרי" מחוץ־לארץ, מעורבים באביוּרִיה דעבודת־זרה, בכובו ובצעצועים, שלא התאימו לרוח האומה ולטעמה הטבעי בגבול ארצה. בדברי הנביאים האלה נוצץ לא רק רעיון לאומי־מסורתי, אך גם זיק מוסר סוציאלי: "מלכם תדכאו עמי לפני עניים תטחנו [...] ביום ההוא יסיר אדוני את תפארת העכסים והשביסים והסהרונים וגו' (ישעיה ג, 15-18) – רשימה ארוכה זו של האפנה, במקום שהיא גורמת אל "דכוי העם וטחינת פני עניים".¹⁴

הרעיון הלאומי והמסר החברתי שנושאת עמה הציונות אינם בהכרח מובנים למתנגדים ה"אפנתיים" לה, גם במחנה הדתי.

אין להתפלא שבחבורת הביקורת הנלהבת על ספרו של סוקולוב שיצאה לאור בלודז' ב־1932 מתח המחבר, מסופרי העדה החסידית ומתעדיה, ביקורת שלילית רק על הפרק העוסק באפנה ביהדות.¹⁵ לפי פנחס זליג גליקסמן ייחוד הלבוש היהודי מעוגן בדברי הפרשנים הגדולים ונושא אופי אידאולוגי־דתי ואפילו קיומי. והטיעון של סוקולוב "כי בימי התלמוד וגם בימי הרמב"ם, הרי"ף, הרשב"א ורש"י לא היה אך מושג קל ע"ד תלבושת מיוחדת ליהודים, ודבר זה לא עלה על לבם אף בחלום, אלא שנתפשט ביניהם בתור מנהג ואפנה" הוא "שגגה גדולה". הוא התווכח בלהט עם סוקולוב וציטט את דברי הרמב"ם במשנה תורה, פרק יא, הלכות עבודת אלילים:

ואצלנו: "בינינו היה כבוד בעל־הבית מפותח מאד – במקצוע הכנסת אורחים ובכל מעשי הצדקה. ועל כל אלה מרחף הכבוד היותר רם־כבוד התורה, שהוא, באמת מהותו, הכבוד הקבוצי של עם ישראל, המכיר רק מעט מן המעט בכל כבוד זולתי זה."¹¹

האפנה היא מטבעה קונפורמית ואינה משפיעה על עיצוב תרבות, דת או אידאולוגיה. אך השפעתה תלויה בטיבו האמיתי של הקשר לתחום או ה"יצר", הטוב או הרע, של האדם העוסק בתחומים אלה.

האפנה רגילה, כשיזדמן הדבר לידה, לאשר גם ענינים שהם קיימים בעולם באופן נושאי, כמו, למשל, אמונה ודת, עסקי מדעים, אפילו שתפנות (סוציאליזם) ויחידיות (אינדיבידואליזם). אבל היא לא תגיע לידי השפעה בגדר זה, עד שהענינים האלה יופרקו מהנימוקים האנושיים העמוקים יותר, שהם נולדו ועד שיאפשר ציורם כבלתי־תלויים באלה. לפיכך, אין לאפנה שליטה קיימת במקצועות הללו [...] פרוש הדברים [...] האפנה יכולה לפעמים לסייע, לקרב את הבריות אל הדת, לחבב את מדעים על העם, לעשות את השתפנות, או את היחידיות, מרוצה לרבים, לשפר פורתא, לפרסם קימעה [...] אבל איננה יכולה להכנס לפני־יולפנים, בתור כח פועל, בתחומי המחשבה והרגש האלה [...] כמה שהדבר מוקצה מחמת מיאוס, ומזור בתכלית הזרות, האפנה נכנסת [...] גם לקדשי־קדשים של הדת [...] בעל־הדת, שאין בו אלא אחיזת־עניים, תיאבון הסתכלות, חשק התהדרות, כוסף לצעצועים, הרגשה של הדיוט, שמרגיש את עצמו בדיוטה התחתונה, ומסתכל כלפי מעלה בעבדות [...] הרי הוא איש אומלל בעוונות, איש הדיוטי, בלתי בעל־בחינה, בובה, אבל איש עקבי, שמחשבותיו ומעשיו שווים. אין אלהים בלבו, תאוותו רגע, אלילו קיקיון, נפשו קיקיון; ומה שהוא עושה, הוא מוכרח לעשות. בן־אדם כזה כשם שהוא מתלבש, קונה כלים ומכשירי־שמיש, בונה ביתו ומסדר חדריו על־פי האפנה [...] ובאופן זה הוא מסדר גם את יחסו לאלוהיו.¹²

וסוקולוב הוסיף סקירה היסטורית על הופעתה והתפתחותה של המונח ביהדות:

המושג של אפנה, בדיוק משמעותה החדש, לא נודע לקדמונים. הוא היה נבלע אצלם במקצתו במונחים שלהם: "מנהג", "מאי עמא דבר", "נימוס", "אורחא", "אורחא דעלמא", "דרך־ארץ", אלא שכל מונח מהמונחים האלה כולל עוד הוראות אחרות; ואנו צריכים למלה מיוחדת,

בהם. וכדומה, כן הוא רוח ישראל סבא".
 הביקורת המשתמעת אצל סוקולוב על החברה הדתית-חרדית המתרכזת, למשל, סביב סימבוליקה של לבוש במקום להתלכד סביב הערכים האמיתיים של היהדות, שצריכים להוביל אותה אל מהפכת הציונות, הדגישה את ייחודו של ה"אני קיבוצי" הציוני. הוא יכול היה להשתמש בסממנים חיצוניים, אך אלה אינם העיקר. מה גם שהדיאלקטיקה של האפנה אינה הופכת אותה בסופו של דבר לגורם מלכד. היא עלולה גם להזיק. "היוצא מזה, האפנה כחקוי יכולה להיות לא מעלה ולא מורידה, יכולה גם להיות נאה במקומה, אבל כשהיא עוברת את גבולה בבגדים ובכלים ונכנסת למקצוע הדברים הרוחניים, היא מהרסת את האומה [...] האידאולוגיה הציונית השלמה דורשת גיוס כל ערכינו התרבותיים, ההיסטוריים, הדתיים, המדיניים, המוסריים, וביחוד את כחות הנפש הציבורית"¹⁷.
 כך תמך סוקולוב בפעולתו ה"הסברתית" בבנייתם או ב"המצאתם" של סמלי תרבות בשירות הציונות והמדינה שבדרך, אך חידוש חיי האומה, הוא מזהיר, מתלכד סביב ערכים קולקטיביים של ה"אני הקיבוצי" ואת אלה שום אפנה אינה יכולה לייצר.¹⁸

חרדים, ברקלין

הערות

- 1 ג' סוקולוב, **האני הקיבוצי: פרקים בתורת הנפש הצבורית**, ניו יורק תר"ץ (להלן: סוקולוב, **האני הקיבוצי**).
- 2 G. Simmel, "La mode" [1895], in idem., *La tragédie de la culture*, tr. par S. Cornille et Ph. Ivernel Paris 1993 (להלן: Simmel, "La mode").
- 3 Gabriel de Tarde, *Les lois de l'imitation, étude sociologique*, Paris (1890) 1993
- 4 סוקולוב, **האני הקיבוצי**, עמ' קד.
- 5 Simmel, "La mode", p. 92
- 6 שם, עמ' 93.
- 7 סוקולוב, **האני הקיבוצי**, עמ' קד-ק.
- 8 שם, עמ' קה-קו.
- 9 שם, עמ' קו-קז.
- 10 שם, עמ' קז-קח.
- 11 שם, עמ' קח-קי.
- 12 שם, עמ' קי-קיב.
- 13 שם, עמ' קיג-קיד.
- 14 שם, עמ' קיד.
- 15 פ"ז גליקסמן, **מענה לנחום סוקולוב, נשיא ההסתדרות הציונית העולמית, בצרף אגרתו בכתב ידו, גם רצנויה לספרו ה"אני הקיבוצי"**, לודד' תרצ"ב. שם, עמ' טז.
- 16 סוקולוב, **האני הקיבוצי**, עמ' קיד-קטז.
- 17 ראו, למשל, במאמרי, ג' קוז, "מסמך סוקולוב: נייר עבודה אסטרטגי ראשון של ההסברה הציונית", **קשר**, 41 (2011), עמ' 65-77.

אין הולכין בחוקות העכו"ם ולא מדמין להם לא במלבוש ולא בשער וכיוצא בהן שנאמר ולא תלכו בחוקות העכו"ם, ונאמר בחוקותיהם לא תלכו ונאמר תשמר לך פן תנקש אחריהם, הכל בענין אחד הוא מזהיר שלא ידמה להם, אלא יהיה הישראל מובדל מהן וידוע במלבושו ובשאר מעשיו כשם שהוא מובדל מהן במדעו ובדעותיו, וכן הוא אומר ואבדיל אתכם מן העמים לא ילבש במלבוש המיוחד להם (מקורו בספרא).
 "וזהו לשון הרמב"ם בספר המצוות מצוה ל", צייטט עוד גליקסמן, הוזהירו מללכת בדברי הכופרים ומתנהג במנהגותיהם ואפילו במלבושיהם וכו' וכבר ידעת לשון הנביא על כל הלובשים מלבוש נכרי, וזה כולו להתרחק מהם ולגנות כל חוקותיהם ואפילו במלבוש. וכך מצינו בגמרא (סנהדרין עד): אמר ר' יוחנן אפילו שלא בשעת גזירת המלכות לא אמרו אלא בצנעא אבל בפרהסיא אפילו על מצוה קלה יהרג ואל יעבור, מאי מצוה קלה, אמר רבא אמר רב אפילו לשנויי ערקתא דמסאני. פירש רש"י: שרוך הנעל, שאם דרך הנכרים לקשור כך ודרך ישראל בענין אחר, כגון שיש צד יהודית בדבר, ודרך ישראל להיות צנועים, אפילו שאין כאן מצוה אלא מנהג בעלמא יקדש את השם בפני חבריו ישראל. והרי"ף פירש: שהגויים היו עושים אדומות והיהודים שחורות שאין דרך הצנועים להיות לבושן אדום."¹⁶

אפשר אפוא ליהרג על צבע שרוך הנעל...

ועל דברי סוקולוב ש"התלבושת הזאת לא באה מסיני", הגיב הכותב: "פלא הוא כי ככה יכתוב איש אשר כמוהו. אמנם כן, התלבושת לא באה מסיני, אבל זאת באה מסיני, להבדל מן העמים אף בנוגע במלבושים, אם הנכרים יקצרו בעליונים, יאריכו היהודים